

HUBERT KOWALSKI
Katedra Archeologii Klasycznej, Wydział Archeologii
Uniwersytet Warszawski
e-mail: Hubert.Kowalski@adm.uw.edu.pl
ORCID 0000-0002-3800-5275

ARKADIUSZ CEGLIŃSKI
Instytut Zoologii Polskiej Akademii Nauk
ORCID 0000-0001-7268-8789

WOJCIECH ZABŁOCKI
doktorant w Instytucie Historii Nauki PAN
ORCID 0000-0001-6596-1230

PODRÓŻ SŁUŻBOWA MARII PISARSKIEJ. BIBLIOTEKARKA PAŃSTWOWEGO MUZEUM ZOOLOGICZNEGO W WIELKIEJ BRYTANII W 1947 ROKU

Hubert Kowalski, doktor habilitowany, prof. ucz., pracownik Katedry Archeologii Klasycznej Wydziału Archeologii UW. Członek zarządu Stowarzyszenia Historyków Sztuki (SHS), zarządu Stowarzyszenia Muzealników Polskich (SMP), Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM), The Explorers Club, Prezes Stowarzyszenia Muzeów Uczelnianych, Dyrektor Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego. Jego badania skupiają się wokół recepcji kultury artystycznej starożytnej Grecji i Rzymu w sztuce europejskiej XVII, XVIII i XIX wieku oraz grabieży dóbr kultury, historii muzeów i muzeologii.

Arkadiusz Cegliński, mgr, specjalista w Muzeum i Instytucie Zoologii Polskiej Akademii Nauk. Jego zainteresowania obejmują historię Warszawy, szczególnie okres XVIII i XIX wieku. Ponadto zajmuje się historią zoologii i nauk przyrodniczych w Polsce. Uczestnik ogólnopolskiego projektu „Integracja i mobilizacja danych o różnorodności biologicznej Eukaryota w zasobach polskich instytucji naukowych (IM-BIO)”.

Wojciech Zabłocki, mgr, absolwent Wydziału Historycznego UW. Zajmuje się historią polskich badań zoologicznych, szczególnie ideą, rozwojem, okolicznościami upadku i próbami reaktywacji Narodowego Muzeum Przyrodniczego. Doktorant w Instytucie Historii Nauki PAN

SŁOWA KLUCZOWE: Państwowe Muzeum Zoologiczne. Biblioteka Londyn. Uniwersytet Warszawski. British Council. Pisarska

ABSTRAKT: Teza/cel artykułu – Artykuł wpisuje się w trend publikacji źródeł archiwalnych, co jest ważnym elementem rozwoju współczesnej nauki. Ujęte w nim opracowanie sprawozdania Marii Pisarskiej z jej podróży do Anglii w 1947 r. ma na celu przybliżenie specyfiki pracy polskich badaczy, a przede wszystkim bibliotekarzy i muzealników w powojennych realiach. **Metody** – w pracy przeprowadzono kwerendę źródłową, opracowano i krytycznie przeanalizowano materiały archiwalne powiązane z Marią Pisarską i Państwowym Muzeum Zoologicznym (obecnie Muzeum i Instytut Zoologii PAN). **Wnioski** – Analiza sprawozdania pozwoliła na ukazanie kierunku działań polskich bibliotekarzy i muzealników po II wojnie światowej, tj. dążenia do przywrócenia funkcjonowania instytucji naukowych na poziomie nieodbiegającym od standardów zachodnioeuropejskich. Wyjazd Pisarskiej miał charakter komparatystyczny, miał na celu poznanie i porównanie metod działań i organizacji angielskich bibliotek. Materiał badawczy potwierdził również ciągłość kontaktów pomiędzy polskimi a zagranicznymi jednostkami naukowymi, który zaowocował szybką odbudową ich relacji po wojnie.

Państwowe Muzeum Zoologiczne (dalej PZM), obecnie Muzeum i Instytut Zoologii Polskiej Akademii Nauk, powstało w 1919 r. w wyniku fuzji dwóch podmiotów, mających swoje korzenie w XIX w.: Gabinetu Zoologicznego Uniwersytetu Warszawskiego oraz Muzeum Branickich. Z początku instytucja nosiła nazwę Narodowe Muzeum Przyrodnicze – Dział Zoologiczny, od 1921 r. zmieniono ją na Polskie Państwowe Muzeum Przyrodnicze, a w 1928 r. na Państwowe Muzeum Zoologiczne

w Warszawie. W pierwszych latach swojego funkcjonowania Muzeum było ulokowane w gmachu muzealnym przy Krakowskim Przedmieściu, w miejscu gdzie pierwotnie znajdował się Gabinet Zoologiczny UW. Po pożarze w 1935 r. przeniosło się na ulicę Wilczą, gdzie funkcjonuje do dziś. PMZ było najważniejszą i największą instytucją zoologiczną w kraju w okresie międzywojennym. Mogło poszczycić się ogromnymi zbiorami okazów przyrodniczych, a także kolekcją woluminów poświęconych zoologii. Biblioteka jako samodzielna jednostka, działała oficjalnie od 1919 r., ale jej historia sięga początków kształtowania się Muzeum (Daszkiewicz et al., 2016, s. 27-33).

Powstanie Gabinetu przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim w 1818 r., niestety, nie wiązało się z utworzeniem biblioteki z prawdziwego zdarzenia. Księgozbiór nie był rozwijany systematycznie, władze uczelni nie przewidziały stałego funduszu przeznaczonego na ten cel. W głównej mierze dzięki staraniom Feliksa Pawła Jarockiego¹, pierwszego kustosa, zbiory Gabinetu Zoologicznego powiększały się o nowe publikacje naukowe. Jarockiemu udało się również powstrzymać wywiezienie księgozbioru (ok. 100 woluminów) wraz ze zbiorami uniwersyteckimi do Petersburga po upadku Powstania Listopadowego. Trzymał pieczę nad Gabinetem i rozwijał go do 1862 r.², do momentu włączenia Gabinetu do Szkoły Głównej³. Po Jarockim kierownictwo przejął Władysław Taczanowski⁴, który, mając bez wątpienia zdolności do pozyskiwania funduszy na rzecz Gabinetu, troszczył się także o systematyczne powiększanie zbiorów naukowych, w tym literatury fachowej. W miejsce Szkoły Głównej w 1870 r. powołano Cesarski Uniwersytet Warszawski, który stał się właścicielem zbiorów. Po ustąpieniu Taczanowskiego ze swojej funkcji, Gabinetem, aż do wybuchu I wojny światowej, zarządzali rosyjscy profesorowie (Laszczkowska, 1965, s. 12-21).

Z kolei księgozbiór Muzeum Branickich⁵ był rozwijany od lat 80. XIX w. przez Konstantego Branickiego, a później przez jego syna Ksawerego. Współpracowali z nimi Władysław Taczanowski i Jan Sztolcman⁶, którzy

¹ Feliks Paweł Jarocki (1790-1865), profesor akademicki, polski zoolog, jeden ze współtwórców Gabinetu Zoologicznego działającego przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim. Kierował nim 42 lata (Kowalska, 1987, s. 228-229).

² Na temat Jarockiego i Gabinetu Zoologicznego, zob. (Kowalski, Miziołek, 2016).

³ Szkoła Główna w Warszawie, instytucja powstała w 1862 r. w miejsce zamkniętego po powstaniu listopadowym Uniwersytetu Warszawskiego. Działała do 1869 r. W 1870 r. przekształcona w Cesarski Uniwersytet Warszawski. (Szwarc, 2016, s. 415-556).

⁴ Władysław Taczanowski (1819-1890), światowej sławy zoolog, ornitolog, następca Jarockiego w kierowaniu Gabinetem Zoologicznym. Współpracował z rodziną Branickich, która utworzyła Muzeum Branickich w Warszawie. (Kowalska, 1987, s. 541-542).

⁵ Muzeum Branickich (1887-1919), muzeum zoologiczne założone przez rodzinę Branickich. Stworzone za namową Władysława Taczanowskiego w związku z zagrożeniem wywozem przez ówczesne władze zbiorów Gabinetu Zoologicznego, zob. (Daszkiewicz, Iwan, 2020, s. 77-87).

⁶ Jan Sztolcman (1854-1928), ornitolog, podróżnik, związany z Gabinetem Zoologicznym i Muzeum Branickich, którego był dyrektorem. (Feliksiak, 1987, 529-530).

opiekowali się wówczas zbiorami zoologicznymi. W czasie swojej działalności Muzeum zebrało bogaty księgozbiór zoologiczny, w szczególności ukierunkowany na ornitologię (Laszczkowska, 1965, s. 21-23).

Wynika z tego, że PMZ w momencie powstania posiadało bogate zbiory biblioteczne. Po 1919 r. opiekował się nimi Władysław Poliński⁷. Wcześniej literatura zgromadzona w Gabinetie i w Muzeum Branickich nie była traktowana równorzędnie z okazami przyrodniczymi, dlatego zaangażowanie Polińskiego było niezwykle istotne z punktu widzenia rozwoju księgozbioru muzealnego. W 1930 r. zatrudniono pierwszą bibliotekarkę – Marię Prauss, od tamtej pory skład personalny pracowni stale się powiększał (Daszkiewicz et al., 2016, s. 32-33).

Kolejne lata zapisały się jako najtrudniejszy okres w historii PMZ. Pierwszą tragedią dla Muzeum i jego biblioteki był pożar gmachu muzealnego przy Krakowskim Przedmieściu w 1935 r., w którym poza okazami spłonęło ok. 500 woluminów (Daszkiewicz et al., 2016, s. 35-36). Według doniesień warszawskiej prasy ogień pojawił się najprawdopodobniej na skutek spięcia instalacji elektrycznej na trzecim piętrze w pracowni ornitologicznej. Stamtąd przeniósł się na klatkę schodową i kolejne pomieszczenia. Płomień, z uwagi na drewnianą konstrukcję i łatwopalne okazy zoologiczne konserwowane alkoholem, bardzo szybko objęły większą część prawego skrzydła. Podczas akcji ratunkowej kolekcje uniwersyteckie przeniesiono do rozstawionych przed gmachem namiotów. Po pożarze szukano nowej siedziby dla Muzeum, rozważano zarówno budowę, jak i kupno, ale ostatecznie zdecydowano się na wynajęcie gmachu przy ul. Wilczej 64⁸. Kolejną tragedią była II wojna światowa, która przyniosła ogromne straty w ludziach, w zbiorach muzealnych, w sprzęcie naukowym i biurowym. W pierwszych dniach wojny Muzeum zostało ostrzelane, a dwa miesiące później częściowo obrabowane. Budynek na ul. Wilczej przetrwał samo powstanie warszawskie w całkiem dobrym stanie, ale ucierpiał w późniejszej akcji podpalania miasta przez Niemców. W połowie października 1944 r. rozpoczęła się akcja ratowania zbiorów, którą kierował Stanisław Feliksiak⁹. Udało mu się uratować większość księgozbioru. Niestety, całkowitemu zniszczeniu uległo archiwum, przez co stracono bezcenną dokumentację dotyczącą historii zoologii w Polsce (Laszczkowska, 1965, s. 44-50).

Feliksiak po wojnie podjął się zadania odbudowy Muzeum, co było niezwykle wymagającym przedsięwzięciem. Poza zbiorami, personelem

⁷ Władysław Poliński (1885-1930) zoolog, kustosz w PMZ, żołnierz Legionów Polskich oraz wykładowca na SGGW (Feliksiak, 1987, s. 428-429).

⁸ *Pożar w Uniwersytecie*, Kurjer Warszawski (1935), Nr 270 (2 października), s. 5.

⁹ Stanisław Feliksiak (1906-1992) zoolog i wieloletni pracownik Państwowego Muzeum Zoologicznego, w latach 1947-1953 pełnił funkcję dyrektora. Brał udział w akcji zabezpieczenia biblioteki i zbiorów faunistycznych PMZ oraz innych drogocennych kolekcji (przede wszystkim warsawiana i polonika) z płonącej Warszawy. (Śródka, 1993, s. 43-44).

i wyposażeniem budynku trzeba było zająć się uporządkowaniem biblioteki. Straty były dotkliwe, ale w porównaniu z innymi działami muzeum – niedramatyczne. Do organizacji biblioteki w pierwszych miesiącach po wojnie zaangażował się Kazimierz Tarwid¹⁰, który przez większość okupacji kierował PMZ i częściowo opiekował się księgozbiorem, a także wspomniana wcześniej bibliotekarka Maria Prauss (Laszczkowska, 1965, s. 50-52). Zakończenie wojny w 1945 r. przyniosło wznowienie działalności Państwowego Muzeum Zoologicznego. Zdzieńskowany zespół muzealny, liczący w marcu 1945 r. siedem osób, rozpoczął odbudowywanie Muzeum i porządkowanie zbiorów. Pierwsze lata po wojnie to okres odbudowy bibliotekarstwa w kraju (Gaca-Dąbrowska, 1992, s. 594). W kwietniu 1946 r. do zespołu PMZ dołączyła Maria Pisarska, obejmując stanowisko kierownika biblioteki (Śledzińska, 1979, s. 88). Nowa kierownik stanęła przed bardzo trudnym zadaniem, z którym zetknęli się wszyscy powojenni polscy bibliotekarze. Reorganizacja zakładu, zabezpieczenie księgozbioru, rejestracja strat i szkód wojennych, starania rewindykacyjne, to tylko niektóre wyzwania, z którymi musiała się zmierzyć (Laszczkowska, 1965, s. 52-54).

Maria Pisarska to niezwykle znacząca postać dla warszawskich bibliotek okresu powojennego. Szczególnie związana była z placówkami przyrodniczymi, gdzie piastowała funkcje kierownicze. Zdolna bibliotekarka „stawiała na nogi” niektóre stołeczne księgozbiory, będące w opłakanym stanie po wojennej zawierusze. Najbliższa jej była tematyka leśnictwa, ale kariera poprowadziła ją przez szereg instytucji o różnych profilach. Była autorką wielu publikacji dotyczących zagadnień przyrodniczych oraz bibliotekarskich.

Maria Kazimiera Pisarska urodziła się 2 stycznia 1905 r. w niewielkiej miejscowości Goworowo nieopodal Ostrowi Mazowieckiej¹¹. Po śmierci ojca, Piotra Pisarskiego, w 1910 r. przeniosła się wraz z matką, Marią Pisarską ze Świetlińskich na Suwalszczyznę. Po kolejnej przeprowadzce, tym razem do Łodzi, Maria ukończyła Gimnazjum Humanistyczne. W 1930 r. uzyskała dyplom magistra filozofii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego (Bielecka-Fördös, 2007, s. 77), gdzie również ukończyła kurs bibliotekarski. Egzamin państwowy zdała w 1937 r., uzyskując I kategorię w Państwowej Służbie Bibliotekarskiej¹².

Jej kariera zawodowa to podróż głównie przez warszawskie biblioteki (nie wliczając praktyk zawodowych w Bibliotece Publicznej m. Łodzi).

¹⁰ Kazimierz Tarwid (1909-1988) ekolog i powstaniec warszawski, w czasie okupacji kierownik PMZ. (Sroka, 2017-2019, s. 567-568).

¹¹ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusku, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Goworowie, Akta urodzeń*, sygn. 79/521/0/-/45, 16/1905.

¹² Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Akta osobowe Marii Pisarskiej*, sygn. 3881., BE 50., s. 38.

Il. 1. Fotografia Marii Pisarskiej
1923-1924 r.

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, *Akta osobowe Marii Pisarskiej*, sygn. RP 15668.

Pierwszą pracę podjęła w 1932 r. w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy na ulicy Koszykowej. W 1934 r. przenieśli się do Instytutu Badawczego Lasów Państwowych (obecnie Instytut Badawczy Leśnictwa), gdzie pracowała do wybuchu wojny. Okupację spędziła w stolicy, w latach 1941-1944 pracowała w Bibliotece Narodowej na stanowisku zastępcy kierownika Działu Katalogów. W czasie powstania warszawskiego straciła matkę¹³. Po powstaniu Pisarska trafiła do obozu w Pruszkowie, skąd przewieziono ją do Berlina, do przymusowych prac w fabryce broni. Po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. wróciła do kraju. Później zatrudniła się w przeniesionym do Łodzi IBLP tym razem w roli kierownika Sekretariatu i Biblioteki. Po kilku miesiącach przenieśli się do Ministerstwa Spraw Za-

granicznych. W kwietniu 1946 r. podjęła pracę w Państwowym Muzeum Zoologicznym w Warszawie (Bielecka-Fördös, 2007, s. 77-79).

W PMZ pracowała od 1 kwietnia 1946 r. do 31 lipca 1948 r. jako kierownik biblioteki. Po tym kolejnym krótkim epizodzie wróciła po raz drugi i ostatni do IBLP, gdzie, także i tym razem, została mianowana, kierownikiem biblioteki. W instytucji tej pracowała już do końca swojej kariery zawodowej, czyli do 1975 roku. Zasiadała m.in. na stanowisku szefowej Działu Dokumentacji i Informacji Naukowo-Technicznej, potem Zakładu Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomii Leśnictwa (Bielecka-Fördös, 2000, s. 124-125).

W 1959 r. została adiunktem, a cztery lata później samodzielny pracownikiem naukowo badawczym. Od 1973 r. jako docent została włączona do Kolegium Instytutu Badawczego Leśnictwa. W czasie swojej działalności bibliotekarskiej Maria Pisarska nie tylko wyszkoliła kadre dokumentalistów, ale także stworzyła największy w kraju księgozbiór naukowy z dziedziny leśnictwa (po wojnie zastała ok. 6 tys. woluminów, w chwili przejścia na emeryturę było ich ponad 50 tys.) oraz zapoczątkowała systematyczne wydawanie „Bibliografii Polskiego Piśmiennictwa Leśnego” (Bielecka-Fördös, 2007, s. 80). Była też autorką wielu prac z zakresu dokumentacji naukowej zagadnienia leśnictwa. Za zasługi została odznaczona m.in. Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (Szymański, 1981, s. 546-547).

¹³ Została zamordowana przez niemieckich żołnierzy w szpitalu na Woli.

Il. 4. Wnętrze Biblioteki Państwowego Muzeum Zoologicznego w roku 1948

Narodowe Archiwum Cyfrowe, *Archiwum fotograficzne Stefana Rasalskiego*, sygn. 3/27/0/-/476/12.

były z tzw. Ziem Odzyskanych¹⁵. Pozyskiwanie nowych pozycji bibliotecznych wymusiło przebudowę magazynu, co udało się zrealizować już w 1947 r. Prace w bibliotece były bardzo uciążliwe, brakowało kadry biurowej czy pomocniczej. Do obowiązków kierowniczkich, poza standardowymi obowiązkami, należała także konserwacja książek, korekta katalogów oraz uzupełnianie zbiorów, czyli zakupy i wymiana. Prowadziła również korespondencję z różnymi instytucjami krajowymi oraz zagranicznymi (Laszczkowska, 1965, s. 50-55). Interesującym momentem, w krótkiej, aczkolwiek intensywnej działalności Marii Pisarskiej w PMZ, był jej wyjazd służbowy do Wielkiej Brytanii w październiku 1947 r. w celu odwiedzenia angielskich bibliotek oraz instytucji naukowych.

Niezwykle interesującym epizodem w życiu Marii Pisarskiej była dwuletnia praca w Państwowym Muzeum Zoologicznym w Warszawie. Lata działalności biblioteki PMZ pod kierownictwem Pisarskiej to przede wszystkim czas porządków i inwentaryzacji zbiorów. Dotyczyły to pozycji, które pozostały w Muzeum, ale też nowych dzieł pozyskanych ze zniszczonych w wyniku wojny bibliotek i innych instytucji. Ponadto zbiór powiększyły woluminy zrabowane przez Niemców, które udało się rewindykować z Salzburga w 1947 r.¹⁴ oraz księgi przy-

¹⁴ Pośród przedmiotów rewindykowanych z Salzburga w 1947 r. było m.in. 47 tomów książek, w tym:

- *Catalogue of birds*, t. 1-21, 23-27, vol. 26,
- *Brehm – Tierleben*, t. 1-13, vol. 13,
- *Reinchenow Ant. Die Vogel Afrikas*, t. 1-2, vol. 2,
- *Iconographie der Land u. Sudwasser Mollusken*, 1835 r., nr. 3644, vol. 1,
- *Histoire naturelle oiseaux*, t. 1-2, vol. 2,
- *Malakozoologische Blatter*, 1861 r., nr 3505, 1877 r. 3522, 1880 r. 3525, vol. 3.

Wykaz tytułów rewindykowanych książek zawiera pismo Stanisława Feliksiaka z 24 maja 1947 r. skierowane do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Warszawie, zob. Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, Rewindykacje zbiorów – korespondencja 1945-1949, sygn. 2318, nr 1/180, s. 31.

¹⁵ Feliksiak podaje, że z Ziem Odzyskanych przejęto m.in. 103 skrzynie książek ze Szczecina i ponad 5 tys. książek z Muzeum w Cieplicach. (Daszkiewicz et al., 2016, s. 47-48)

Sam zresztą przebywając w Londynie poruszał kwestie związane z księgozbiorem biblioteki muzealnej. W swoim sprawozdaniu z prac, wspominając o wyjeździe zagranicznym zapisał: „C. Sprawy załatwiania potrzeb P.M.Z. poza British Muzeum; 1. Wyszukanie źródeł zakupu książek – 3 firmy londyńskie i 1 nowojorska – znaczna część firm londyńskich zniszczona przez bombardowanie; 2. Omówienie potrzeb biblioteki P.M.Z. w Ambasadzie R.P. w Londynie; 3. Montowanie możliwości otrzymania dewiz z kraju na zakup książek dla Muzeum w Poselstwie R.P. Sprawa ta ciągnie się już przeszło dwa miesiące i poza obietnicami nie mam żadnych wyników. Dobrze byłoby zaraz energicznie wystąpić (niezależnie od mojej akcji) przez Ministerstwo Oświaty do Komisji Dewizowej w Warszawie o pozwolenie na przesłanie pieniędzy do Londynu na moje ręce na zakup książek dla P.M.Z. Można wymienić te książki”¹⁷. Z dużym prawdopodobieństwem możemy przyjąć, że pokłosiem wspomnianego wyjazdu Adamczewskiego była przeprowadzona w 1947 roku podróż kierowniczkii biblioteki, odbyta na zaproszenie British Council¹⁸.

Sytuacja powojenna była bardzo trudna i skomplikowana dla polskich naukowców i pracowników instytucji naukowych. Wyjazdy zagraniczne „na zachód” nie należały do codzienności. Wymagane było pozwolenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które Maria Pisarska uzyskała przy wsparciu dyrekcji Muzeum. Warto nadmienić, że przed zatrudnieniem w PMZ pracowała w bibliotece Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Bielecka-Fördös, 2000, s. 124), co też mogło mieć wpływ na pozytywne rozpatrzenie jej wniosku.

British Council w Polsce pojawiło się tuż przed wojną, w 1938 r. Na czas wojny zawiesiło swoją działalność w naszym kraju, natomiast po okupacji w 1946 r otworzyło ponownie swoje biuro w Warszawie. Brytyjska instytucja była jednym z niewielu pośredników zachodniej kultury, literatury i nauki w pierwszych latach socjalizmu w Polsce. Jej celem była wymiana wiedzy, wydawnictw oraz popularyzatorstwo brytyjskiej kultury (Gammell, 2018, s. 8). Do aktywności British Council należało też stworzenie programu wymiany naukowców z Polski i Anglii¹⁹.

Dwutygodniowy wyjazd (4-25.10.1947 r.) Pisarskiej został zorganizowany i opłacony przez stronę brytyjską²⁰. W czasie pobytu w Londynie

w Lublinie), związany zawodowo z Instytutem Zoologii Polskiej Akademii Nauk (Daszkiewicz et al., 2016, s. 46)

¹⁷ Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *PMZ – Plany Pracy i Sprawozdania Wydziałowe oraz Pracowników 1945-1948, Sprawozdanie z podróży do Anglii w czasie 9 października 1946 – 15 października 1947*, sygn. 2396, 1/364, s. 10.

¹⁸ Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Akta osobowe Marii Pisarskiej*, op.cit., s. 17-18.

¹⁹ <https://www.britishcouncil.pl/o-nas/historia> [dostęp: 7.05.2022]; na temat British Council zob., (Sroka, 2020, 175-193)

²⁰ Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Akta osobowe Marii Pisarskiej*, op.cit., s. 17-20.

i okolicach odwiedziła 20 różnych instytucji, m.in. British Museum, Zoological Society of London czy University Library w Cambridge. Większość z nich to biblioteki, ale również placówki zoologiczne, ze względu na charakter jej zatrudnienia. 10 października na pocztówce wysłanej do Tadeusza Jaczewskiego²¹ napisała: „Szanownemu Panu Profesorowi zasylam serdeczne pozdrowienia z Londynu, jakże pracowicie spędzam czas na zwiedzaniu różnych interesujących instytucji”²².

We wszystkich instytucjach była tylko raz, z czego w niektórych nawet mniej niż godzinę. Najprawdopodobniej nie pozwoliło to na szczegółowe poznanie angielskich bibliotek i ich funkcjonowania, ale wystarczyło do wykazania pewnych różnic pomiędzy placówkami polskimi, a brytyjskimi i wyciągnięcie z tego wniosków. Ponadto podczas wyjazdu nawiązała kontakty z angielskimi bibliotekarzami oraz ofiarowano jej pewną ilość wydawnictw. Otrzymała także wykaz najważniejszych publikacji wydanych w ostatnich latach w Wielkiej Brytanii i „Projekt Klasyfikacji Działowej”.

Z punktu widzenia PMZ był to owocny wyjazd. Biblioteka wzbogaciła się o kilkanaście nowych woluminów²³, a kierowniczka Maria Pisarska nabyła doświadczenia i uzyskała wiedzę o prowadzeniu angielskich bibliotek, co z pewnością przełożyło się na kierunek reorganizacji biblioteki, którą zarządzała.

Sprawozdanie z podróży Marii Pisarskiej potwierdza, że kontakty z zachodnimi instytucjami naukowymi (w tym przypadku brytyjskimi) były utrzymywane po wojnie. Była to inicjatywa obustronna, co poświadcza analiza przywołanych materiałów archiwalnych. Mimo trudnej sytuacji gospodarczej i politycznej strona polska wysyłała swoich naukowców, muzealników, bibliotekarzy za granicę w celu wymiany informacji, poznania nowych metod działań i organizacji instytucji naukowych. Miało to na celu przywrócenie prawidłowego funkcjonowania polskich jednostek badawczych po działaniach wojennych. W przypadku Marii Pisarskiej wyjazd do Wielkiej Brytanii miał pomóc w zdobyciu wiedzy potrzebnej do reorganizacji biblioteki Państwowego Muzeum Zoologicznego, co miało przełożyć się na duże wsparcie w reaktywowaniu działalności jednej z największych muzealnych jednostek przyrodniczych w Polsce.

²¹ Tadeusz Jaczewski (1899-1974), polski zoolog-hemipterolog, prof. Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1924-1939 kustosz w Państwowym Muzeum Zoologicznym, członek Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, w latach 1953-1958 dyrektor Instytutu Zoologii PAN (Kowalska, 1987, s. 220-221).

²² Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Tadeusz Jaczewski – korespondencja P-Pr 1946-1973*, sygn. 3370/11, kat. A, k. 46.

²³ Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, PMZ – *Sprawozdania z podróży służbowych 1945-1951, Sprawozdanie z podróży do Anglii odbytej w październiku 1947 r. na zaproszenie British Council*, sygn. 2345, nr 1/89, k. 4.

SPRAWOZDANIE Z PODRÓŻY DO ANGLII ODBYTEJ W PAŹ- DZIERNIKU 1947 R. NA ZAPROSZENIE BRITISH COUNCIL

Wyjazd z Warszawy nastąpił 4 X, przyjazd – 25X.

W czasie mego pobytu zwiedziłam w Londynie i w okolicy szereg bibliotek i instytucji. Po odliczeniu dni podróży, niedziel i sobót oraz paru dni na załatwienie formalności – pozostało mi na zwiedzanie bibliotek 12 dni, z czego 8 przypada na Londyn, 4 dni na prowincję.

Zwiedziłam następujące biblioteki przyrodnicze:

- 1) British Museum (Nat[ural]Hist[ory]), South Kensington;
- 2) Science Library, Science Museum, S[outh] Kensington;
- 3) Zoological Society of London;
- 4) Entomological Society;
- 5) Zoological Museum w Tring, Hertfords;
- 6) Rothamsted Experimental Station, Harpenden.

Pozatym zapoznałam się z bibliotekami o charakterze ogólnym, a mianowicie:

- 7) British Museum, Bloomsbury, biblioteka główna, Londyn;
- 8) Library Association Library (Bibl[ioteka]Związku Bibl[iotekarzy]¹⁾;
- 9) National Central Library – centrala na Malet Place oraz Wydział Bibliograficzny na Woburn Square;
- 10) University of London Library;
- 11) Biblioteka Wydz[iału] Sławistyki Uniw[ersytetu] Londyńskiego;
- 12) Bedford College;
- 13) Westminster Public Library;
- 14) Leyton Public Library, centrala oraz filia;
- 15) Patent Office Library;
- 16) Public Record Office;
- 17) University Library w Cambridge;
- 18) Biblioteka w Trinity College w Cambridge;
- 19) Biblioteka Uniwersytecka w Oxford[zie] (Bodleian Library);
- ^a20) Biblioteka Polska dawnego Min[isterstwa] W[yznań] R[eligijnych] i O[świecenia] P[ublicznego]^a.

Dzięki dobrej organizacji i opiece ze strony British Council, której byłam gościem, nie traciłam czasu na komunikację ani na wyczekiwanie na przyjęcie: wszystko było zgóry uplanowane i umówione. Zważywszy jednak krótkość mego pobytu w Anglii i połączone z pośpiechem ograniczenie w czasie, spotęgowane przytym późnym rozpoczynaniem pracy w tym kraju oraz obowiązkowymi posiłkami w południe – obserwacje poczynione muszą być siłą rzeczy natury raczej ogólnej. Miałam możliwość być zaledwie raz jeden w każdej ze wspomnianych instytucji, w niektórych nie dłużej niż pół godziny. Przytym, o ile dana instytucja obejmowała oprócz biblioteki również zbiory, oglądałam również te zbiory. Tak np., będąc w British Museum (NaturalHistory), oglądałam też słynne Muzeum

¹ Występuje również jako „Stowarzyszenie Bibliotekarzy”.

^{a-a} Dopisek odręczny

Przyrodnicze, w Tring² – to samo; po wizycie w Towarzystwie Zoologicznym w Londynie oglądałam następnie podległe mu Zoo.

Biblioteki angielskie odznaczają się pewnymi cechami, które różnią je od naszych. Różnią się także zewnętrznie (myślę głównie o bibliotekach przyrodniczych), lokując się w starych przeważnie, dostojnych pomieszczeniach, często do celów bibliotecznych niedostosowanych, z półkami do sufitu. W tym zaś są do naszych podobne, że również uskarżają się na brak miejsca na książki i [brak] personelu.

Organizacja bibliotek angielskich nie jest jednolita, tym niemniej posiada wspólne dla wszystkich rysy, wyodrębniające je od naszych. Podaję najważniejsze.

Biblioteki angielskie cechuje praktyczność w podejściu do pracy i zagadnień bibliotekarskich. Umie się tam wykorzystać człowieka do odpowiedniej pracy oraz czas przeznaczony do pracy. Bardzo szczegółowo i dokładnie prowadzi się tam akcesję (kontrolę bieżącą wpływów) na luźnych kartach. Natomiast biblioteki tamtejsze nie posiadają wcale ksiąg inwentarzowych. Katalogi alfabetyczne autorów posiadają wszystkie biblioteki, stosując obowiązującą instrukcję katalogową wydaną przez Związek Bibliotekarzy.

Co do katalogów działowych – nie wszystkie posiadają takowy. Biblioteka przyrodnicza British Museum(Nat[ural]History) katalogu działowego nie posiada. Biblioteka Tow[arzystwa] Zoologicznego również go nie posiada jeszcze, ale podjęła już prace przygotowawcze i opracowuje własny system klasyfikacyjny, ustosunkowując się negatywnie do systemu dziesiętnego Deweya³, stosowanego z zadowoleniem w Science Library i w innych bibliotekach, zwłaszcza publicznych. W Bibliotece Tow[arzystwa] Entomologicznego nie odczuwają wogóle potrzeby katalogu działowego, mając książki ustawione działami.

Biblioteki angielskie nie znają ustawiania książek w magazynach według kryteriów czysto formalnych, tzn. formatami lub według „*numerus currens*”. Ustawiają działami, a w ich obrębie alfabetycznie. Przyznają, że jest kłopot z ciągłym przesuwaniem książek na półkach. Czasopisma oraz wydawnictwa towarzystw naukowych ustawiają osobno, alfabetycznie, czasem krajami. Nowe numery czasopism bieżących są wykładane na stole do czasu przyjscia następnych.

Ustawianie książek działami wiąże się ze stosunkiem do czytelnika, któremu pragnie się książkę możliwie szybko i sprawnie udostępnić. W bibliotekach brytyjskich, tak samo jak w całym kraju, uderza atmosfera zaufania do drugiego człowieka, w tym wypadku do czytelnika: czytelnik ma swobodny (w większości wypadków) dostęp do półek; stąd potrzeba ustawiania działami. Ale też czytelnik w Anglii zaufanie to usprawiedliwia. Znikomy jest procent książek zagubionych czy włożonych na niewłaściwe miejsce (nawet w bibliotekach publicznych) i niespotykany fakt niestosowania się do regulaminu biblioteki.

Jednym z zadań, jakie po wojnie wypłynęły w bibliotekach angielskich, jest uzupełnienie braków wojennych w czasopismach zagranicznych. Na trudności w tej dziedzinie skarży się British Museum, biblioteka przyrodnicza. Jeśli cho-

² Muzeum Historii Naturalnej w Tring założył w 1889 r. Walter Rothschild, aby pomieścić w nim swoją kolekcję eksponatów przyrodniczych. W 1937 r. stało się częścią londyńskiego Natural History Museum, zob. M. Rothschild, *Dear Lord Rothschild: birds, butterflies, and history*, Filadelfia 1983, passim.

³ Powinno być Deweya.

dzi o broszury i odbitki – traktowane są jako materiał pośledniejszego gatunku, którego często nie gromadzi się wcale, względnie tylko ważniejsze. Jedyne w bibliotece T[owarzyst]wa Entomologicznego widziałam większą kolekcję odbitek.

Zawód bibliotekarza w Anglii jest oficjalnie uznany i wysoko ceniony. Bibliotekarzom, zwłaszcza naukowym, stawia się duże wymagania, gdyż oprócz stopnia naukowego i praktyki – jeszcze 4-stopniowy egzamin bibliotekarski. Związek bibliotekarzy brytyjskich, cieszący się dużym autorytetem, ma wgląd w sprawy tych egzaminów. Stanowiska bibliotekarskie są dostępne dla osób, które przeszły przez te egzaminy.

Z oglądanych przeze mnie bibliotek przyrodniczych 3 najbardziej mnie zainteresowały z punktu widzenia interesów naszej Biblioteki:

1. British Museum(NaturalHistory) ze względu na wielkość księgozbioru (około 300 000 tomów) i dobór dzieł i czasopism. System prowadzenia raczej przestarzały. Posiada dokładną akcesję i katalog alfabetyczny według autorów, brak katalogu działowego.
2. Science Library. Duża biblioteka techniczna i przyrodnicza. Wspaniała sala czytelniana. Oprócz katalogu alfabetycznego posiada katalog działowy według systemu dziesiętnego Deweya⁴. Ponadto prowadzi katalog centralny książek znajdujących się w innych bibliotekach angielskich, dla najważniejszych działów wiedzy. Osobny katalog wybranych artykułów z czasopism.
3. Biblioteka T[owarzyst]wa Zoologicznego – około 80 000 tomów pięknie oprawionych książek i czasopism zoologicznych wszystkich krajów. Czasopisma ułożone na półkach według krajów. Katalogi alfabetyczne w formie foliów z naklejanymi karteczkami, osobne dla dzieł zwartych, osobne dla czasopism. Zaczynają przygotowywać katalog alfabetyczny kartkowy. Obecnie przygotowują do druku dalszy ciąg katalogu czasopism.

pozytywną korzyścią wyjazdu do Anglii było nawiązanie znajomości i kontaktów z bibliotekarzami brytyjskimi, co w przyszłości może ułatwić pracę w związku z wymianą wydawnictw. Zawarłam znajomość z bibliotekarzami 3 wspomnianych bibliotek (p. Townsend⁵ z British Museum, Nat[ural]Hist[ory], p. Stratton⁶ z T[owarzyst]wa Zoologicznego), z T[owarzyst]wa Entomologicznego, z Biblioteki Uniwersytetu Londyńskiego, a zwłaszcza ze Związku Bibliotekarzy¹ Brytyjskich (p. Welsford⁷), którzy okazali mi wiele uprzejmości i życzliwości oraz zainteresowanie dla biblioteki P[aństwowe] M[uzeum] Z[oolologicznego].

Przywiozłam następujące dla Biblioteki Muzeum wydawnictwa, otrzymane w darze:

1. *List of the Current Natural History Publications* (z prośbą o wybranie najważniejszych, które obiecali ofiarować);
2. Rothamsted Experimental Station, Harpenden, *Report for the War Years 1939-1945*;
3. *Catalogue of the Library of the Zoological Society of London*, London 1902;
4. *Zoo, zeszyty* 1-6 (i wymiana w przyszłości);

⁴ Deweya.

⁵ Alexander Cockburn Townsend (1905-1964), bibliotekarz British Museum (Natural History).

⁶ George Burder Stratton (1899- ?), bibliotekarz, Zoological Society of London.

⁷ Percy S.J. Welsford, bibliotekarz, Library Association.

5. *Plan of the London Zoo*^b oraz
6. *Classified Catalogue*, z London University Library 1942-1946^b.

Ponadto w T[owarzyst]wie Zoologicznym sporządzono na moją prośbę wykaz najważniejszych książek wydanych w Anglii w ostatnich latach z zoologii oraz ofiarowano „Projekt klasyfikacji działowej”.

Warszawa, dn. 22 listopada 1947 r.

(Mgr Maria Pisarska)^c

Bibliotekarz P[aństwowego] M[uzeum]Z[oolicznego]

BIBLIOGRAFIA

- Bielecka-Fördös, Ewa (2000). *Pisarska Maria-Kazimiera*. W: Słownik Pracowników Książki Polskiej, Suplement II, pod red. H. Tadeusiewicza i B. Karkowskiego, Warszawa: Wydawnictwo SBP, s. 124-125.
- Bielecka-Fördös, Ewa (2007). *Maria Kazimiera Pisarska (1905-1978) – kierowniczka Biblioteki Instytutu Badawczego Leśnictwa*. W: Bibliotekarze Bibliotek Specjalnych, pod red. M. Lenartowicz, „Bibliotekarze Polscy we Wspomnieniach Współczesnych”, t. 10, Warszawa: Wydaw. SBP, s. 77-83.
- Daszkiewicz, Piotr; Iwan, Dariusz (2020). Co wiemy o Muzeum Branickich? Listy Jana Sztolcmana do Benedykta Dybowskiego ze zbiorów poznańskiego oddziału Archiwum PAN – interesujący przyczynek dla historii zbiorów przyrodniczych w Polsce. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, t. 65, nr 2, s. 77-87.
- Feliksiak, Stanisław (1987). *Poliński Władysław*. W: Słownik Biologów Polskich, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, s. 428-429.
- Feliksiak, Stanisław (1987). *Sztolcman Jan*. W: Słownik Biologów Polskich, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, s. 529-530.
- Gaca-Dąbrowska, Zofia (1992). *Biblioteki i ich Rola w Rozwoju Życia Naukowego w Polsce (1919-1951)*. W: Historia Nauki Polskiej, 1918-1951, pod red. B. Suchodolskiego, t. 5, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 569-603.
- Gammell, Simon (2018). Wstęp. W: *Ponad granicami: Wielka Brytania-Polska, Wspólne sprawy, Wspólne wyzwania*, pod red. R. Boycona, Warszawa: British Council, s. 8-9.
- Iwan, Dariusz; Kowalski, Hubert; Mierzwa-Szymkowiak, Dominika; Zaborowski, Robert (2016). *Zygmunt Feodorowicz, Stanisław Feliksiak. 150-lecie Gabinetu Zoologicznego w Warszawie (1818-1968)*, Memorabilia Zoologica, Nowa Seria 1, Warszawa: Muzeum i Instytut Zoologii PAN
- Kowalska, Krystyna (1987). *Jaczewski Tadeusz Franciszek Antoni*. W: Słownik Biologów Polskich, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, s. 220-221.

^{b-b} Dopisek odręczny.

^c Powyżej odręczny podpis M. Pisarskiej.

- Kowalska, Krystyna (1987). *Jarocki Feliks Paweł Sebastian*. W: Słownik Biologów Polskich, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, s. 228-229.
- Kowalska, Krystyna (1987). *Taczanowski Władysław*. W: Słownik Biologów Polskich, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, s. 541-542.
- Kowalski, Hubert; Miziołek, Jerzy (2016). *Kronika Pałacu Kazimierzowskiego Feliksa Pawła Jarockiego*. Warszawa: Archiwum Państwowe w Warszawie i Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kurjer Warszawski (1935), Nr 270 (2 października), s. 5.
- Laszczkowska, Wiesława (1965). *Zarys rozwoju Biblioteki Instytutu Zoologicznego Polskiej Akademii Nauk*, Memorabilia Zoologica, t. 13, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydaw. Polskiej Akademii Nauk.
- Sroka, Marek (2020). Spreading the word' in the Polish People's Republic: the British Council and the English Reading Room at the Jagiellonian Library in Kraków, 1946-1989, *Library & Information History*, vol. 36, no. 3, pp. 175-193.
- Sroka, Stanisław T. (2017-2019). *Tarwid Kazimierz*. W: Polski Słownik Biograficzny, Świrski Łukasz – Taube Jerzy, pod red. A. Romanowskiego, t. 52, Warszawa-Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, s. 567-568.
- Szwarc, Andrzej (2016). *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna 1857-1869*. W: Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915, pod red. T. Kizwaltera, Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, s. 415-556.
- Szymański, Bohdan (1981). *Pisarska Maria Kazimiera*. W: Polski Słownik Biograficzny, Piątkiewicz Bronisław – Pniewski Władysław, pod red. E. Rostworowskiego, t. 26, Wrocław: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, s. 546-547.
- Śledzińska, Danuta (1979). Doc. Maria Pisarska (1905-1978). *Sylwan*, Nr 5, s. 88-90.
- Śródka, Andrzej (1993). *Biogramy uczonych polskich, Suplement*, Warszawa: Ośrodek Informacji Naukowej PAN.

Archiwalia:

- Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Akta osobowe Marii Pisarskiej*, sygn. 3881., BE 50., s. 1-38.
- Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *PMZ – Plany Pracy i Sprawozdania Wydziałowe oraz Pracowników 1945-1948, Sprawozdanie z podróży do Anglii w czasie 9 października 1946 – 15 października 1947*, sygn. 2396, 1/364, kat. A, s. 10.
- Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *PMZ – Sprawozdania z podróży służbowych 1945-1951, Sprawozdanie z podróży do Anglii odbytej w październiku 1947 r. na zaproszenie British Council*, sygn. 2345, nr 1/89, k. 1-4
- Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Rewindykacje zbiorów – korespondencja 1945-1949*, sygn. 2318, nr 1/180, s. 31.
- Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk, *Tadeusz Jaczewski – korespondencja P-Pr 1946-1973*, sygn. 3370/11, k. 46.
- Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusku, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Goworowie, Akta urodzeń*, sygn. 79/521/0/-/45, 16/1905.

Źródła internetowe:

<https://www.britishcouncil.pl/o-nas/historia> – dostęp (7.05.2022)

Artykuł w wersji poprawionej wpłynął do Redakcji 8 maja 2022 r.

Hubert Kowalski

Chair of Classical Archeology, Faculty of Archeology University of Warsaw

e-mail: Hubert.Kowalski@adm.uw.edu.pl

ORCID 0000-0002-3800-5275

Arkadiusz Cegliński

Institute of Zoology of Polish Academy of Sciences

ORCID 0000-0001-7268-8789

Wojciech Zabłocki

PhD student in the Institute of the History of Science of Polish Academy of Sciences

ORCID 0000-0001-6596-1230

MARIA PISARSKA'S BUSINESS TRIP. THE LIBRARIAN FROM POLISH STATE ZOOLOGICAL MUSEUM IN GREAT BRITAIN IN 1947

KEYWORDS: Polish State Zoological Museum. Library. London. University of Warsaw. British Council. Maria Pisarska

ABSTRACT: **Thesis/Objective** – The article falls into the trend of publishing archival sources – an important aspect of contemporary science development. Maria Pisarska's report from her business trip to England in 1947 discussed in the article offers closer look on the character of work of Polish researchers, in particular librarians and museologists, in the postwar period. **Research methods** – The authors selected and analyzed archival materials related to Maria Pisarska and Polish State Zoological Museum (currently the Museum and Institute of Zoology of Polish Academy of Sciences). **Conclusions** – The analysis of Maria Pisarska's report enabled the authors to show what Polish librarians and museologists had focused on after World War II, i.e. an attempt to restore the research institutions on a level that would allow them to meet Western European standards. Pisarska's business trip was typically comparative – she intended to learn and compare operation modes and organization of English libraries. Researched materials also confirmed the continuity of contacts among Polish and foreign reserach units that enabled them to rebuild their professional relations after war.